

het licht. Een goed voorbeeld daarvan is de vertaling van de term 'godes monnes scale' in het tiende landrecht. Naar Algra's mening moet deze term vertaald worden als 'godsmans [i.e. priesters] knecht' en niet als knecht van een goede man, zoals tot nog toe werd aangenomen.

Het is overigens raadzaam bij het lezen van dit boek een of meer van de tekstuitgaven, die in de Inleiding worden opgesomd, bij de hand te hebben. Op die manier kan men Algra's betoog optimaal volgen. Wie niet of niet zo vertrouwd is met de Oudfriese taal, zou gebruik kunnen maken van de tekstuitgaven van W. J. Buma en W. Ebel, genoemd op de pagina's 32 en 33. Deze bevatten namelijk mede een Duitse vertaling van de tekst en dat is wel eens handig, omdat Algra zelfde tekstgedeelten die hij aanhaalt lang niet altijd van een vertaling voorziet. Overigens moet men een eventueel gebrek aan kennis van het Oudfries beslist geen hinderpaal laten zijn om dit boek over de 17 keuren en 24 landrechten ter hand te nemen. Men zou anders een prachtige studie en vele verrassende inzichten op het terrein van de middeleeuwse rechtsontwikkeling in de Friese landen missen.

B. S. Hempenius-van Dijk

- 1 N. E. Algra, *De tekstfilatie van de 17 keuren en 24 landrechten, een voorbereidend onderzoek* (Estrikken XXXIX; Groningen, 1966).
- 2 J. R. G. Schuur, 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *BMGN*, CII (1987) 1-28; O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden, 1987).

W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Dissertatie Vrije universiteit Brussel, 1988, Mémoire de la Classe des lettres, 3e série III; Brussel Académie royale de Belgique, Classe des lettres, 1993, 426 blz., Bfl600,-, ISBN 2 8031 0101 7).

Tot voor kort was de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Noord-Brabant in nevelen gehuld. De zandgronden van de Kempen waren dun bevolkt en politiek gezien leek het gebied een vacuüm te zijn. Pas vanaf het eind van de twaalfde eeuw werd het grootste deel van de Kempen ingelijfd bij het hertogdom Brabant. De verschijning van het eerste deel van het *Oorkondenboek Noord-Brabant* in 1979 betekende dat de sterk verspreide diplomatische bronnen binnen handbereik kwamen. Met de uitgave van de paar relevante kronieken is men nog niet zo ver gevorderd. Vanaf de jaren zeventig werd met name in de streek ten zuidwesten van Eindhoven en in de binnenstad van 's-Hertogenbosch veel archeologisch bodemonderzoek verricht. Dit leidde tot een stroom van publikaties waaronder ik de drie delen van het Kempenproject en het door de Bossche stadsarcheoloog H. L. Janssen geredigeerde boek *Van Bos tot Stad* met name wil noemen.

Ondertussen publiceerde de Waalse historicus W. Steurs enkele opmerkelijke artikelen onder meer over de door hertog Hendrik I (1190-1235) gestichte steden en vrijheden. Deze studies maakten deel uit van een groter project met als doel een reconstructie van de geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant in de periode 1100-1300. In 1988 kon Willy Steurs zijn werk afronden met een promotie aan de Université libre de Bruxelles (promotor prof. dr. G. Despy). Het manuscript zoals het door de Academie werd uitgegeven is afgesloten in 1989, zodat enkele belangrijke studies die sedertdien van de pers kwamen niet konden worden meegenomen.

Het vertrekpunt van Steurs is de streek Toxandrië zoals die eruit zag na de Frankische kolonisatie rond 700: een dunbevolkt gebied zonder echte kerkdorpen, bewoond door boeren en

met enkele grote landgoederen die het bezit waren van ver weg gelegen abdijen zoals Echternach en St. Truiden. Als eindpunt van de studie fungeerde de stichting kort voor 1200 van de stad 's-Hertogenbosch. Deze stad zou al spoedig de hoofdstad worden van een grote administratieve eenheid die de naam kreeg van meierij van 's-Hertogenbosch. De ontwikkeling die tussen beide momenten in ligt plaatst Steurs onder de noemer van economische groei: aanvankelijk in een rustig, vanaf ca. 1100 in een versneld tempo. De natuurlijke bossen bestaande uit eiken, beuken en berken werden gerooid om plaats te maken voor boerenbedrijven. Overigens was Toxandrië al voor 1100 bepaald geen geïsoleerd gebied: vanuit het Rijnland werd aardewerk van een betere kwaliteit geïmporteerd en handelswegen die de abdijen in het zuiden verbonden met de delta doorsneden de streek. De Dommel en zijn zijrivieren, allen noord-zuid gericht, waren bevaarbaar en kwamen in de buurt van het latere 's-Hertogenbosch bijeen. In Vught opereerde in het begin van de elfde eeuw een muntatelier en er werd tol geheven van passerende schepen.

De versnelling die in de twaalfde eeuw plaatsvond viel samen met de stichting van norbertijner en cisterciënzerabdijen als Floreffe-Postel, Berne, Averbode en Tongerlo. Steurs toont op overtuigende wijze aan dat het oude verhaal dat de monniken de barre heide ontgonnen en het land in cultuur brachten niet klopt. De nieuwe kloosters handelden tamelijk rationeel door cultuurland op te kopen of anderszins te verwerven van de lokale adellijke geslachten. Door erfdelingen was dit bezit vaak sterk versnipperd waardoor een behoorlijke bedrijfsvoering moeilijk was geworden. Een enkele keer zetten de monniken ontginningen op, maar veel vaker reorganiseerden zij het landbouwbedrijf door nieuwe centra op te richten. Overigens gingen de oude benedictijnerabdijen niet bij de pakken neerzitten. In het midden van de twaalfde eeuw baatte de abdij van St. Truiden zijn hof te Alem (aan de Maas bij Lith) ten dele nog in eigen beheer uit. Abt Willem van Ryckel breidde dit oude bezit nog uit door aangrenzende percelen land op te kopen.

In de twaalfde eeuw kwam ook de lokale adel op. Zij noemden zich naar het dorp waar zij hun kasteel hadden. Geslachten als Van Herlaar, Van Heeze, Van Tilburg, Van Helmond enz. slaagden erin de boerenbevolking van zich afhankelijk te maken. Voogdijen over kerkelijk bezit waren eveneens zeer profijtelijk. Het kwam echter niet tot endogene staatsvorming. De graven van Rode (= St. Oedenrode) waren rond 1200 al een eind op weg, maar het was een man van buiten de regio, hertog Hendrik I van Brabant, die tussen 1195 en 1235 het grootste deel van de Kempen aan zijn gezag wist te onderwerpen. De lokale adel werd goeddeels uitgeschakeld. Veel families verdwenen zelfs helemaal van het toneel.

De hertog voerde ook een economische politiek: door her en der nabij bestaande nederzettingen nieuwe steden te stichten gaf hij de ontluikende markteconomie een steuntje in de rug. Het toenemende agrarische surplus kon daar worden verhandeld. Op deze wijze ontstonden steden als Oisterwijk, Eindhoven en Helmond. Niet alle stichtingen hadden overigens succes: zo bleven Oerle en St. Oedenrode agrarische nederzettingen. Een schot in de roos was 's-Hertogenbosch dat ook economisch het gunstigst gelegen was. Al in de twaalfde eeuw nam de druk op de zogenaamde woeste gronden zo sterk toe dat boeren en grootgrondbezitters met elkaar in conflict raakten over de gebruiksrechten. Na 1300 zou de sterk toegenomen bevolking en zijn activiteiten het kwetsbare milieu van de zandgronden zo zwaar gaan belasten dat er een nieuw probleem ontstond. Her en der ging het zand stuiven. Een dorp als Loon op Zand werd om deze reden rond 1400 zelfs verplaatst. De economische opbloei werd in eerste instantie veroorzaakt door een toename van de agrarische produktie. Langs de Maas werd haver verbouwd, de zandgronden leverden rogge. De schoenmakersgilden in Helmond en 's-Hertogenbosch verwerkten de huiden van het vee. De abdijen legden zich, naar het lijkt, toe op de produktie van wol die was bestemd voor de opkomende textielindustrie. Ik acht het daarnaast waarschijnlijk

dat er tot 1300 nog veel timmerhout uit de meierij kwam. Oorkonden van rond 1300 maken gewag van bossen bij Udenhout en Oirschot.

Wat nog wat vaag blijft is de ontwikkeling van de occupatie. De kaartjes van Steurs zijn grotendeels gebaseerd op topografische kaarten uit de vroege negentiende eeuw. In de periode 1300-1800 is er echter zeer veel aan het Oost-Brabantse landschap veranderd. Een belangrijke bron voor dit onderzoek zijn de vele cijnsboeken, zowel van de hertog als van lokale heren. Hoewel Steurs zich alle moeite geeft om de resultaten, — voor zover gepubliceerd! — van het archeologisch onderzoek te verwerken, is en blijft hij toch op de eerste plaats een diplomatisch georiënteerd historicus. Zijn analyses van oorkonden kenmerken zich door scherpzinnigheid en eruditie. Een goed voorbeeld zijn de twee, twaalfde-eeuwse oorkonden die handelen over de stichting van de priorij van Postel (nabij Reusel, thans België, provincie Antwerpen). De lokale geschiedschrijving komt er bij hem n iet al te best van af en ook de bewerker van het al genoemde oorkondenboek, H. P. H. Camps, wordt op enkele punten gecorrigeerd. Via de oorkonden komt Steurs, ook al was dat waarschijnlijk niet zijn bedoeling, terecht bij de relatief goed bewaarde archieven van kloosters en andere grootgrondbezitters. Zo kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat het grootgrondbezit overheersend was en dat alle boeren onderhorig waren aan een heer of een abt. Er waren echter ook allodiale grondbezitters, maar zij vallen in de bronnen nauwelijks op. Nog niet gepubliceerd onderzoek uitgevoerd door K. Leenders in westelijk Noord-Brabant heeft echter al aangetoond dat de kleine, allodiale boerenbedrijven daar belangrijk zijn geweest.

Het boek van Willy Steurs is geen *grande thèse* geworden. De compositie is tamelijk brokkelig met een groot aantal hoofdstukjes over diverse plaatsen in de meierij. De analyse van de ontwikkelingen in Vught en St. Michielsgestel steunt op verouderde literatuur en had in relatie gebracht moeten worden met de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Buiten kijf staat echter dat de auteur een staaltje van groot vakmanschap afleverde waar we al lang op zaten te wachten. De uitgebreide annotatie bevat een schat aan informatie en er is een kader gegeven dat ook lokale historici de goede weg wijst.

A. C. M. Kappelhof

J.G. Kruisheer, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II, 1222 tot 1256 (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1986, xix + 805 blz., f290,-, ISBN 90 232 2171 0); J. G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, III, 1256 tot 1278 (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1992, xviii + 975 blz., f298,-, ISBN 90 232 2692 5).

Twintig jaar geleden besprak ik in dit tijdschrift (LXXXIX (1974) 288-291) het eerste deel van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, het erudiete *opus* van de inmiddels overleden A. C. F. Koch. In het publikatiejaar 1970 echter had Koch, door andere taken overmand, reeds de fakkel doorgegeven aan Jaap G. Kruisheer, ongetwijfeld de voortreffelijkste diplomaatist in Nederland, en dus de aangewezen auteur voor deze prestigieuze editie. Ik had het voorrecht bij herhaling met hem de degens te mogen kruisen over fundamentele punten van diplomatische methode waarover we het roerend oneens waren, met een heilige overtuiging die gekruid was met zoveel uitroeptekens wederzijds dat de verblufte toeschouwers niet opmerkten dat we het over de meeste punten wel eens waren. Ik bewaar aan deze polemieken de beste herinnering omdat mijn medespeler zo elegant eruditie aan *fair play* wist te koppelen.

Kruisheer presteerde het om binnen redelijke termijnen twee statige banden te produceren, die 56 jaar overspannen en 1400 oorkonden bevatten, in 1800 dichtbedrukte bladzijden. Dit laatste